

**АНОНІМНИЙ «КАТАФАЛК РИЦЕРСЬКИЙ» (1650 р.)
ПРО ПОЧАТОК КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (КАМПАНІЯ 1648 р.)**

Розглядається маловідомий анонімний твір 1650 р. «Катафалк рицерський», який містить оповідання про початок Козацької революції середини XVII ст. Проаналізоване представлення його автором історії козацько-польського конфлікту, котрий поданий як міжнаціональний, та хроніка подій кампанії 1648 р., яка містить чимало досі незнаних фактів.

Початок Козацької революції та «трійця» перших великих перемог Богдана Хмельницького 1648 р. (Жовті Води, Корсунь, Пилявці), а також гучна кампанія 1649 р., завершена сприятливим для України Зборівським договором, здавна викликали величезний дослідницький інтерес. Тим «приємніше» для фахівця зауважити, що джерельна база цих подій досі не вичерпана. Так, із-поміж ранніх історіографічних реакцій на початок Хмельниччини виокремлюється майже недосліджене джерело з історії тих подій – анонімний твір «Катафалк рицерський»¹ («Katafalk Rycerski Wielmożnemu Jego Mości Panu Mikołaiowi z Dambrowice Firleiwu Staroscicowi Trembowelskiemu, Rotmistrzowi I.K.M.» із доданими практично самостійними творами²).

Відомий польський бібліограф кінця XIX – початку XX ст. К.Естрайхер атрибутував його як твір Самуеля Твардовського, але це видається дуже сумнівно. Нещодавно І.Тарасенко, українська дослідниця «Війни домової» С.Твардовського, солідаризувалась із приписуванням саме йому авторства «Катафалка», але аргументів на підтвердження, окрім згадки про те, що в обох творах описуються більш-менш однакові події, не навела³. Авторів цих рядків виявити якісь безсумнівні стилістичні та смислові збіги «Катафалка» з творами С.Твардовського («Війна домовою» чи її перший окремо виданий уривок – «Війна козацька») не вдалося, а коло авторів-шанувальників Фірлеїв (ім присвячено «Катафалк») доволі широке, аби «зациклюватися» саме на С.Твардовському (далекому родичеві Фірлеїв). На цей час відомі два екземпляри твору – повний, котрий зберігся в бібліотеці Варшавського університету⁴, і з кількома втраченими сторінками (с.28–29, 70–71, 84–85) у книгозбірні в Курнику (Познань)⁵.

* Вирський Дмитро Станіславович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії.

E-mail: vyrsky@yahoo.com

¹ За описаними подіями 1648–1649 рр. твір зазвичай датують 1649-м роком, але згадка Станіслава Лянцкоронського як «нині брацлавського воеводи» (с.135) має віднести його до 1650 р.

² «Katastrophe Katafalku або Zal po Zalu Wielmożnych Ich Mści. Jego Mości Pana Piotra z Dambrowice Firleia Starosty Trembowelskiego, y Iey Mości Paniey Jagnieszki z Hoczwie Firleiovey Starosciney Trembowelskiej, z śmierci Henryka Firleia młodszego Synaczka, który czternastego dnia, po Pogrzebie Starszego, umarł. XXX. dnia Maia, Roku Panskiego M.DC.XL.IX. Wieku swego Miesiąca trzynastego», «Pamiętka wieczney Slawy Iaśnie Wielmożnego Jego Mości P. Andrzeia z Dambrowice Firleia Woiewody Sendomirskiego, Woysk Koronnych Hetmana».

³ Тарасенко І.Ю. «Война Домовая» польського хроніста С.Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки. – К., 2011. – С.78–80. Загалом «Катафалк» перебував на периферії уваги дослідниць, відтак опрацьовувався дещо принагідно й фрагментарно.

⁴ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. – Sd.713.822 (mf.8903).

⁵ Biblioteka Kórnicka PAN. – Sign.1628 (mf.5992). Видання доступне й завдяки ресурсу «Wielkopolska biblioteka cyfrowa» (див.: [Електронний ресурс] <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=84024&from=FB>).

Цілий твір, що став предметом нинішнього аналізу, складається з трьох практично самостійних частин із власними назвами. Кожна написана з приводу смерті 1649 р. певних представників родини Фірлеїв – юнака Миколая, сина старости теребовльського Петра Фірлея (помер перед 5 жовтня 1650 р.; с.1–75); зовсім немовляти (2–30 травня 1649 р.) Генріка, молодшого сина того таки Петра Фірлея (с.77–88); а також заслуженого старця, воєводи сандомирського і гетьмана коронного війська Анджея Фірлея (с.89–152). Судячи з усього, саме в оточенні теребовльського старости Петра Фірлея слід шукати автора «Катафалка» (якщо С.Твардовський звичайно виопуклював діяння своїх земляків-великополян, то, за цим показником, анонім мав бути краянинуом шляхти з Руського або сусіднього Люблінського воєводств, тобто з українсько-польського етнічного кордону)⁶.

Для українознавця найбільший інтерес становлять перший і третій панегірики, адже участь у війнах із козаками головних героїв обох цих творів схилила оповідача-панегіриста до детального представлення історичних епізодів. З огляду на обмежений обсяг статті нижче представлено аналіз лише тієї частини тексту пам'ятки, що торкається генези козацько-польського конфлікту та історії кампанії 1648 р.

Приводом докладно звернутись до козацької теми для автора твору стала Пилявецька битва 1648 р. – найбільше на той момент «переживання» сучасників. У ній брав участь і М.Фірлей із родичами (ця подія стає темою третьої віртуальної «таблиці»-меморіальної дошки, що уявно увічне чини героя твору). Маркер «козацькі війни» (на берегах сторінки з віршами) прямо демонструє, що стало поштовхом до рефлексій над козацчиною. Подальший опис історії козацтва містить чимало оригінальних елементів, які доти не з'являлися в річпосполитському дискурсі про козаків. Так, автор відразу окреслює їх як «народ» (популярну тезу про те, що це, мовляв, не нація, а лише військове формування, він цілком ігнорує).

Далі більше. Він подає природні кордони цього народу (на берегах сторінки гасло «Козацькі предки» підкреслює споконвічність окреслених меж) – «почавши від Буту (р. Південний Буг – *Д.В.*) розлігся він (себто козацький народ – *Д.В.*) по полях аж до Порогу твого, Доне, де лучиш води з Меотійським озером (Азовським морем – *Д.В.*)», далі «аж до Волги» і «по берегах Понтійських (Чорному морю – *Д.В.*)». Отже, по-перше, автор не ділить козацтво на донське й запорізьке, а по-друге, відсунувши його в Дике Поле, ігнорує городове та відмовляє козакам у будь-якому праві «на волості», себто осілі терени України. Таким чином, з ідейного погляду маємо тут дбайливо вишпеканий стереотип, дуже популярний і згодом (Січ – мати, Великий Луг – батько й т.д.), що лише Запоріжжя – то природна батьківщина козацтва.

Зрозуміло, що в таких диких місцях живуть і мешканці-дикуни. Саме дикунську карикатуру змальовує автор, оповідаючи про триб життя козаків – вони «бавляться кобзою» (на берегах сторінки гасло «Кобзаки», здається, подає оригінально-сміховинний варіант етимології слова «козаки»), п'ють горілку («воду курену в мідних котлах»), і п'яними ними вкриті всі навколишні «зелені мурави».

⁶ Відомий панегірик на смерть П.Фірлея, виданий у Варшаві близько 5 жовтня 1650 р. Г.Мокрським, «пробошем деновським» (м. Динів/Динув над Сяном, нині у Польщі) (див.: *Męstwo sławney u nieśmiertelney pamięci [...] Piotra Firleia [...] Przez X. Hyacintha Mokrskiego Proboszcza Denowskiego. Die 5. Octobris, 1650*). Утім прозова, а не віршована його форма та відсутність примітних збігів із «Катафалком рицерським» не дає підстав запідозрити спільне авторство, але гіпотезу про походження автора «Катафалка» з польсько-українського прикордоння радше підтверджує.

Годуються дичиною (дикими кінями, ведмедами, лисами та взагалі тут край, багатий на будь-якого звіра). Займаються риболовством на Дніпрі й інших річках (тут також, через гасло на берегах сторінки, акцентовано на місцевій дикунській назві для рибалок, запозиченій із татарської мови, – «балакші»)⁷.

Далі автор згадує про «історичну» славу козаків, уписує їх у так-сяк знані респектабельні «рамки» старовини-античності (гасло «Русь, або Предки козацькі на греків і турків воюють»). Морські походи русі на Візантію («грецькі краї») оповідач ототожнює з козацькими рейдами проти турків. До речі, в описі історичного походження роду Фірлеїв автор «Катафалка» – великий шанувальник сарматизму – спокійно залучив до «сарматів» перших руських князів⁸ (під гаслом «Княжата руські перші» читаємо «А тут Ігор із Трувором займають трони; і Курик [=Рюрик] третій із ними; де зимні Тріони⁹ сарматам доблесним назначили країни: не бажаючи, аби між ними мешкати мав хтось інший») і навіть згадував «сарматських антів». Не сумнівався він також і в тому, що сармати («асармати») і скифи – то «яфетове плем'я». Отже, спорідненість та історичний зв'язок між русинами й поляками оповідач не заперечував.

Оригінально подані у творі козацько-татарські стосунки. Про жодну природну ворожнечу тут не йдеться. За текстом, татар на козаків нацьковують турки, аби помститися за згадане вище піратство. Козаки ж, на думку автора, хоробрі від страху, бо за природою це народ не мужній і «хитро сміливість у них жадібністю відміряється» (аби підкреслити цю думку, на берегах сторінки вміщено гасло-твердження «Козаки і русь ніколи мужніми не були»). Проти татар вони самі нічого вдіяти не можуть і кличуть на допомогу поляків. Останні ж мобілізуються надто повільно (що автор вважає вадою), відтак татари встигають наробити чимало шкоди та нагнати страху на пограниччях.

Далі автор пояснює, чому поляки захищають козацькі землі. На його думку, початок цьому поклав король Казимир – напевно, тут мається на увазі Казимир III Великий (1333–1370 рр.), який, підкоривши Галичину й частково Волинь, почав іменуватися «королем Русі». Панування на руських теренах оповідач усіяко глорифікує – під захистом польських хоругв, які мужньо б'ються з татарами, відбувається постійна колонізація нових земель. Вона посприяла відродженню й «племені давніх риболовів» (це він ще про давньоруських бродників нічого не чув, але до хозаризму доморослих апологетів козащини кінця XVII–XVIII ст. тут лише один крок), які, відчувши забезпечений поляками тил, почали «прагнути відновити звичаї давніх батьків». Це, за автором оповіді, точка відліку історії вже власне козацтва (на берегах сторінки гасло «Козаки починаються»). У цьому ключовому місці оповідач змальовує первісну

⁷ Поява цього мотиву в тексті «Катафалка» разом з іншими наведеними даними з історії «дореволюційної» козащини змушує запідозрити знайомість автора з твором С.Шимановського «Марс савроматський» (Варшава, 1642 р.). Про нього див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України. – К., 2008 (ч.1, підрозділ 4.4: «Новий самостійний сюжет – «війна козацька» («Марс савроматський» С.Шимановського etc»)).

⁸ Тут слід згадати, що Фірлеї також уважали себе спорідненими з руськими князями (від самого Володимира Святого включно) – отже не дивно, що князівська давньоруська традиція потрактована автором «Катафалка» цілком прихильно. Як писав оповідач: «У Русі потім (себто після Володимира – Д.В.) різні згодом були княжата, доки у віки пізніші в твоїх, поляку, рицарів отих злучилися; однак і так зацності не втратили».

⁹ Тріони – сузір'я Великої і Малої Ведмедиць (отже «зимові Тріони» – Полярна зірка?).

козацько-польську іділію. Козаки ж бо «мужніх відваг польських стають помічниками // сміливо при них татарські збираючи тайники». І щораз додаючи полякам охоти, уже не бажають жодної іншої роботи, як тільки в полі звіра стріляти, рибу ловити та вести військовий триб життя.

Першим організатором цього таки військового ладу оповідач називає «відважного поляка» Орішовського (Ян Орішовський, козацький очільник 1580-х рр.), який став першим гетьманом. Та й решта старшин, за автором «Катафалка», на зорі існування козаччини були з поляків («поляки сотні ведуть, поляки очолюють: аж і ці [козаки] рицарського вишколу доходять»). Під таким добрим керівництвом козаки «грабують татар або турецькі краї плюндрують», відновлюючи вже підзабуті звичаї – у «легких човнах через море плавають крадькома» і «міста несподіваним беруть випадком». Тут важливо зауважити, – думка про те, що первісне (а отже справжнє) козацтво цілком контролювалося польським урядом і що поляки складали його старшинський корпус активно популяризувалася, аби історично обґрунтувати нав'язану козаччині ординацію 1638 р. А що мотив цей добре засвоїв невідомий оповідач, свідчить і пасаж, зроблений на самому початку твору, де йдеться про сучасних неприятелів Речі Посполитої – «На бідного поляка. Тут козак до зброї від нього (себто поляка – Д.В.) навчений».

Далі автор «Катафалка» вирішує пояснити походження назви «козак». На його думку, люди ці «козаками названі чи то з татарської невольниками, чи то за гулящим способом життя», адже, повторюється він, «знаю, про жодні вони не дбають достатки – при горілці тільки в кобзи грають».

Оповідач твердить, що до світу привілейованих верств Речі Посполитої козаків увів король Стефан Баторій (гасло на берегах сторінки «Перші права від короля Стефана»). Останній надав їм «права» і «вольність» за службу під час «московських війн» (Лівонська війна 1558–1583 рр.). Утім, козаки швидко виявили невдячність, піднявши повстання під проводом К.Косинського. Але мужністю князя В.-К.Острозького ці «віроломні» загинули в битві під П'яткою (1591 р.), де, пригадує оповідач, «до сьогодні слинуть зрадників численні могили».

Реєстр козацько-польських конфліктів («війн козацьких») продовжує повстання під проводом С.Наливайка. За автором, «зраду Наливайка» підтримала «громада нетрудащих молодців», які, утім, під Лубнами, кров'ю заплатили за свою сваволю. А увінчав польську «справедливість» за вчинки С.Наливайка кат «на ринку Варшавському».

Наступний пасаж про те, що «знати потім бунти різні, які, однак, приборкувала мудрість наших гетьманів, а зухвалих громила» відноситься до неконкретизованих виступів між повстанням С.Наливайка 1596 р. та Куруківською кампанією 1625 р. Це певна інтермедія до оповіді про гучні козацькі війни 1625, 1630 і 1637–1638 рр. (наступні гасла «Війна Куруківська», «Війна Переяславська», «Війна Кумейська»). Утім, важливо, що автор «Катафалка» вважає козацькі виступи не окремими розрізненими історичними випадками, а тривалим і системним процесом – постійним клопотом Речі Посполитої. На Куруковому озері, на думку автора, козаки «злість свою відкрили», але нічого не досягли, «загнані за Ведмежі Лози» коронним гетьманом С.Конецьпольським, який захопив козацькі табори і «у карби» увібгав козацтво. Він скоротив козацькі вольності і продемонстрував їм силу польського зверхника.

Новий раунд конфлікту стався під «залитим кров'ю» Переяславом. Тут «звикала зрада хлопству звиклих сил» додавала. Цей пасаж можна тлумачити як визнання «професіоналізації» повстанців, які йдуть на боротьбу свідомо, а не спонтанно. І хоч, за словами оповідача, мужністю й відвагою «польського жовніра» той самий гетьман С.Конецьпольський кров'ю усмирив бунт, це не допомогло розв'язати проблему. Невдовзі все почалося знову, коли, разом із Павлюком, козаки піднялися на нове повстання (1637 р.). Про нього автор «Катафалка» оповідає докладніше. Так, повстанці під Кумейками напали на «малу горстку» польського війська, намагаючись його табором «стоптати» і знищити. Утім, Бог «зрадникам» не допоміг і козаки «гинуть побиті» та втрачають «армату»-артилерію. Їх рештки, обложені в Боровиці над Дніпром, змушені видати свого гетьмана і старшину та присягнути на нових «правах», урізаних «як зрадникам».

Оповідач не шкодує похвал польному гетьманові М.Потоцькому, який під Кумейками виявив власну мужність – особисто повів у бій драгунську хоругву під щільним вогнем супротивника. Так само славить він і сина гетьмана – Петра Потоцького, який під нищівним вогнем атакував та захопив зі своєю хоругвою козацький табір. Та й усіх польських жовнірів автор «Катафалка» підносить за мужність, адже вважає, що їх під Кумейками було лише неповних 2 тис. супроти 23 тис. повстанців.

Зауважив оповідач і участь Б.Хмельницького в повстанні 1637 р. (гасло на берегах сторінки «Хмельницький зрадник і там»). Знає він про підпис майбутнього гетьмана під капітуляцією в Боровиці¹⁰. Пересмикуючи цей факт, автор «Катафалка» заявив, що той «старий зрадник» і не збирався дотримуватися слова, адже повстанці «ледве по присязі» відновили війну, проливаючи «потоки невинної крові» (отже, фактично, Б.Хмельницького зроблено відповідальним за виступ Я.Острянина в 1638 р.). Про те, що козаки-реєстровці, серед яких, напевно, перебував і Б.Хмельницький, у кампанії 1638 р. билися на боці урядових військ оповідач не згадав.

Війну 1638 р. невідомий автор подає як цілковито програшну для козаків-повстанців. Мовляв, їх, уже погромлених по різних місцях, гетьман М.Потоцький «на Старці» витягнув як «лисів облізливих з ям». Героєм тієї кампанії в «Катафалці» оголошується Я.Вишневецького, який «не проминув жодної okazji», аби виказати свою мужність і допомогти перемозі.

Весь цей екскурс до історії козаччини передодня революції 1648 р. оповідачеві потрібний, аби вказати «зради хлопської способи». Цей сюжет, за твердженням автора «Катафалка», украй актуальний «у нинішній хвилі».

Видається, що цей історико-аналітичний фрагмент узагалі становить вершину річпосполитського «дискурсу про козаків» і до створеного тут життєздатного (за тривалістю використання його положень) наративного образу пізніші домодерні історики мало що додали. Єдине, що він «втратив», порівняно з попереднім

¹⁰ Імовірно, авторові «Катафалка» була знайомі праці Ш.Окольського про козацькі війни 1637–1638 pp.: *Okolski Sz. Diariusz transactey wojenney miedzy woyskiem Koronnym y zaporoskim w roku 1637 miesiaca grudnia przez [...] pana Mikołaja z Potok Potockiego [...] szczęśliwie zaczętey y dokończoney...* – Zamość, 1638; *Idem. Kontynuacya diaryusza wojennego czułością [...] hetmanow koronnych, ochotą [...] rycerstwa polskiego nad [...] Kozakami w roku 1638 odprawiona.* – Kraków, [після 31.I.]1639. Саме з першої із них оповідач міг запозичити інформацію про Б.Хмельницького.

доробком козакознавців, це візію можливості взаємовигідної інтеграції козацтва до світу Речі Посполитої. Утім, це зайвий раз підтвердило тезу, що стан розпалу війни сприяє озвучуванню радикально «націоналістичних» тлумачень минулого.

Далі автор «Катафалка» переходить до безпосередньої оповіді про сучасну йому війну під проводом Б.Хмельницького. Причому підвівши читача всім попереднім історичним екскурсом до думки про природність польсько-козацького конфлікту, оповідач не зупиняється на причинах і приводах нового раунду боротьби, натомість він одразу розгортає масштабну картину битви на Жовтих Водах, що перервала вервечку польських звитяг.

Автор у трагічних барвах славить вірність синівському та жовнірському обов'язку Стефана Потоцького, сина великого коронного гетьмана М.Потоцького, який був формальним командувачем польського війська під час Жовтоводської битви. Сама доля, мовляв, ополчилася проти нього й лише зрада допоміжних підрозділів з українців, а також хитрість Б.Хмельницького, який зумів перетягти їх на свій бік плюс вступив у союз із татарами, здолали мужність вождя та його жовнірів. Із-поміж польських героїв битви названо Стефана Чарнецького, Яна-Фридерика Сапегу, Яцека Шемберка, Станіслава-Михайла Кричевського і «не раз досвідченого» Станіслава Олдаковського. Сам С.Потоцький був поранений пострілом, але до останку тримався як гідний син Бога і Вітчизни.

Цікаво, що головними зрадниками оголошено тут «руських драгунів» («німців, у Русі роблених»), які вогнем зі своїх мушкетів «окоротили» лицарську мужність поляків. Автор «Катафалка» знову мовчить про те, що спочатку козаки-реєстровці були на боці урядових військ (це ж бо суперечить його підходу до козацтва як цілісної ворожої сили для держави). Він лише згадує про розправу козаків «зі своїми», які «в них проти крові польської вірність якусь чують». Йому відомі троє таких постраждалих: «Ілляш» (Ілляш Караїмович, «старший» над реєстровцями), «Клиша» (Яків Клиша/Клищенко¹¹) та «Барабашенко» (Іван Барабаш, військовий осавул реєстровців).

Наступним кроком козаків-повстанців була інформаційна диверсія щодо головних сил коронного війська, здійснити яку вислали козака Маличенка¹², що видав себе за біглого «ремесника»¹³ й завів польських гетьманів – великого коронного М.Потоцького і польного М.Калиновського – у пастку, на козацькі засідки під Корсунем. До речі, це єдиний відомий текст, де назване саме таке ім'я героя-козака. Наведено тут і чимало колоритних деталей цієї справи. Маличенко ж бо виявив справжній акторський талант (він «як легко на вигадану віру умовляє – то наставляє вуха, то, коли йому не вірять – як гнівливий дмухає»), завівши військо польських гетьманів «на гак», і сам «крадькома від'їхав» (таким чином, можемо сказати, що «український Сусанін» і ляхів заводить у пастку, і сам рятується).

¹¹ Можливо, Я.Клиша, старшина з Білої Церкви (згадується ще при М.Дорошенку 1627 р.), не загинув тоді, адже згодом знаємо Якова Васильовича Клишу, генерального суддю (1654 р.) і білоцерківського полковника (1653, 1654 рр.).

¹² У реєстрі 1649 р. є принаймні 18 козаків із прізвищем Малий, знані й два Малишенка – Данило та Хома в Івничанській сотні Білоцерківського полку, а також Конон Малишенко й Андрій Малашенко у сусідній Гришівській сотні того ж полку, тут таки в Білоцерківській сотні 1654 р. згадується сотник Семен Мальченко. Зрештою список кандидатів для отождествлення можна продовжувати. Як відомо, є ще згадки, що цим героєм був, за однією версією, Самійло Зарудний, за іншою – Микита Галаган (див.: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. VIII, ч. II. – К.; Відень, 1922. – С. 189).

¹³ Не виключено, що термін «ремесник» може означати тут фахового вояка (козака-реєстровця?).

Далі йде розпачливий опис корсунського погрому. На поляків «тут звідусіль випадають полки затаєні», нищівним вогнем заgrimіли «перуни»-блискавки за-садні, «балка непрохідна» не дозволяє рухатися далі, а з інших боків «неприятель суворий» – козаки на чолі з Б.Хмельницьким і татари Туғай-бея вже оточили коронне військо та атакують його. Поляки мужньо відбиваються, їх на-дыхають гетьмани, які тут «бігають» – М.Потоцький «шикування поправляє», а М.Калиновський, уже поранений, татарам дає відсіч і на них наступає. Але «зрада перемогла», чому сприяв і перехід на бік повстанців залишених у таборі панських «руських драгунів», таких самих, як і під Жовтими Водами «німців, у Русі роблених». Про них автор «Катафалка» зауважує, що їх, на лихо своїм голо-вам, пани навчили поводитися з вогнепальною зброєю, і її ж, панами довірену, вони раптово обернули на панську згубу.

Відтак табір польський поринає у хаос, «кров тепла тече потоком». А кого ворог із табору вижене в поле, того там «хлоп» переймає. Згинув табір, із жалем резюмує оповідач, згинули й гетьмани, ушіймані ворогом. Шукаючи пояснення цій поразці в античному досвіді, автор згадує пасаж із «писаря римської історії» Тита Лівія (кн.35): «Будь-хто, як воюєш, чужим перед своїми не довіряй, бо ж зради зазнаєш». Така доля випадала Сципіонам, які згинули в Іспанії, коли їх зрадили іберійці¹⁴.

Так само, як колись іберійці, повелися й підлеглі польським регімента-рям «руснаки». Адже, як пише автор «Катафалка», «хотіли ж ми руснакам бути страшні, війну ведучи з руськими козаками». Отже, він усвідомлював, що вою-вати проти українців українськими ж руками – справа безперспективна, таким чином зайвий раз акцентуючи на тому, що війна під проводом Б.Хмельницького – це міжнаціональний (польсько-український) конфлікт. Намагаючись виправ-дати поляків за корсунську поразку, в іншому місці автор зовсім неоригінально пише, що перемогу козаки здобули «хитрістю», а не «мужністю», ще й не самі, а з татарською допомогою.

Наслідком розгрому коронного війська стає, за оповідачем, спустошення без-захисного краю (куряться димом волості, татарин плюндрує, свавільне хлоп-ство на своїх панів наступає), яке він порівнює зі стихійним лихом (барвисто описаним виверженням вулкану Везувій біля Неаполя 1627 р.¹⁵). Як пише ав-тор «Катафалка», «тут сваволя, відкинувши затвори, швидше за річки течію, отруту і впертість супроти добродіїв своїх колишніх виносить і до злочинів усі-ляких ватажків обирає». Із конкретних прикладів розгулу повстанців згада-но погроми Нестервара (Тульчина) і Вінниці (в іншому місці тексту у цьому контексті згадується ще Полонне, знову Нестервар, далі Махнівка, Немирів і Бар)¹⁶. Бунтівники палять костели, топчуть і валяють у багнюці Господні свя-тині. Загалом, підсумовує оповідач, «хлопство» накоїло тут рясно будь-яких

¹⁴ Ідеться про братів Гнея Корнелія Сципіона Кальва та Публія Корнелія Сципіона, які, через зраду кельтіберів, були розгромлені та загинули в Іспанії 211 р. до н.е.

¹⁵ Про виверження Везувію повідомляли летючі видання, друковані й у Польщі (*Zapal Srogi Gory Neapolitańskie*. – Kraków, 1632, 1633).

¹⁶ Здається, усі вони згадані у зв'язку з діяльністю М.Кривоноса, якому сучасники приписували загальне керівництво у цих акціях (див.: *Грушевський М.С. Історія України-Руси*. – Т. VIII, ч. III. – К.; Відень, 1922. – С. 39).

злочинів, що супроводжують війни. Чимало було й людських жертв із «менш винних жидів» та «невинних ляхів». Узагалі, упадає у вічі стилізованість, шаблонність опису «жахіть» розгулу повстання – для автора, як видається, це радше не власний досвід, а спостереження звіддала.

В іншому місці оповідач пише про те, що після Корсунської битви «страшний Хмельницький, пустивши загони жорстоких помічників, польські турбував сторони». Це був його задум, а не «лютого Кривоноса, люття п'яного», який «починав хлопство дике бунтувати на панів», бажаючи осиротіле, без короля й гетьманів, «лядське плем'я» знести «майже з цілої землі». Тут таки вперше розпочав свій бойовий шлях М.Фірлей, який зібрав з околиць Тереховлі власну хоругву, захистив місто і навколишній край від поширення селянського повстання. Згодом він приєднався до табору князя Я.Вишневецького, при якому навчався військовому мистецтву.

Далі автор «Катафалка» коротко оспівує рейд Я.Вишневецького, який провадився з-за Дніпра на Волинь і «вивів з вогню такого табір шляхетський». Князь, «хоч і з малою горсткою» своїх вояків, громить «розгнуждане свавільство», аж за ним рушає «суворий Кривоніс» із численними силами повстанців, перекидаючи магнатському війську шляхи та перешкоджаючи можливостям його поповнення.

Я.Вишневецький обирає зручне місце для бою – Росолівці¹⁷ під Старокостянтиновим, де табір урядових військ оперся на болотистий берег Случі, а рівне поле було зручніше більше для шляхетської кінноти («кінному ліпшому жовніру»), аніж для козацької піхоти («пішому хлопству»)¹⁸. Сюди 26 (16) липня 1648 р. підійшов зі своїм корпусом і М.Кривоніс. Оповідач говорить про шість підпорядкованих йому «великих полків», мало не по 10 тис. вояків у кожному¹⁹. Утім, це радше значно перебільшені дані, потрібні авторові «Катафалка», аби представити не такі вже малі сили Я.Вишневецького (близько 10 тис. жовнірів без урахування челяді²⁰) як набагато слабші, проте звитяжні.

Військо М.Кривоноса відразу «загорнуло перший шанець», відтак «просто посунуло через річку», але тут «довідалися, що в полі мужня зброя польська вміє», коли нею розпорядитися «з розумом»²¹. Напевно, аби показати цей «розум», оповідач демонструє «шикування війська князівського». Воно виглядало

¹⁷ Росолівці – нині село Красилівського району Хмельницької області.

¹⁸ В описі битви під Росолівцями є чимало збігів із текстом Яна Білобоцького (див.: *Białobocki J. Poematy rycerskie*. – Kraków, 2004. – S.34–37) з видання «Pochodnia wojennej sławy [...] książęcia [...] Jeremia [...] Wiśniowieckiego» (Краків, 1649 р.), отже можна припустити, що автор «Катафалка» був знайомий із цим виданням.

¹⁹ При здобутті Бара 4 серпня (25 липня) 1648 р., яке відбулося відразу по битві під Старокостянтиновим, було г'ятъ полковників війська М.Кривоноса: Іван Кушка (Кішка) шляхтич брацлавський, піп (піп брацлавський), Габач, Брацлавець, Степка (Степан Байбуза). Отже з особистим полком М.Кривоноса справді можна рахувати шість. Цифру 50 тис. вояків озвучував польському командуванню і захоплений «язик», але нагадаємо, що, за вірогіднішими обрахунками, зробленими через два місяці під Пилявцями, корпус М.Кривоноса налічував лише 16 тис. осіб (отже близько 3 тис., а не 10 тис. вояків у кожному полку?). За іншим джерелом (лист із Волині від 28 липня 1648 р.), повстанців було 40 тис. на чолі з М.Кривоносом і І.Гирею проти 15 тис. жовнірів у Я.Вишневецького. Я.Білобоцький знає в боях під Росолівцями Кривоносових «отаманів» Полуяна, Остапа (Остапа Гоголя? Остапа Іванського?) і Демка (Демко Михайлович із Чигирини, Демко Лисовець?).

²⁰ Приватні підрозділи Я.Вишневецького, В.-Д.Заславського, М.Остророга, Я.Тишкевича, плюс королівська гвардія на чолі з С.Осинським. Сам автор «Катафалка» поляків налічував «несповна чотири тисячі», але це, вірогідно, обрахунок лише особистого війська Я.Вишневецького.

²¹ Судячи з усього, основним боем автор «Катафалка» вважав зіткнення 28 липня 1648 р.

таким чином: на лівому крилі – приватні підрозділи князя з ним самим на чолі, на правому – воевода київський Януш Тишкевич, а центр тримали Кшиштофа Корицький²² і Самуель Осинський. Жовніри йшли в бій охоче, адже перед тим («у недільному ігрищі»²³) вже побили («на милю посікши») чимало козаків²⁴. На думку автора «Катафалка», битва відбулася у кращих традиціях польської армії («ті ж війська, теж і щастя»), а «хлоп свавільний» пізнав тоді мужність лицарську поляків і дав їм «не трудне звитяжство».

Князь Я.Вишневецький, за оповідачем, особисто підступав під табір козацький, де перелякані повстанці вже готувалися видати звитяжцеві старшину, але надійшла ніч і «вовк із сітки уходить» (евфемізм, який має скласти враження про втечу козаків, чого насправді не трапилося). На цьому автор «Катафалка» опис подій уриває (адже далі довелося б мовити про відступ поляків?) і переходить до нового епізоду – битви під Пилявцями.

Цей сюжет дає можливість оповідачеві розгорнути панегіричні представлення членів родини Фірлеїв, які взяли участь у Пилявецькій кампанії. Таких було четверо (хоча автор «Катафалка» чомусь пише «трое»²⁵) – белзький каштелян Андрій Фірлей, який спорядив шість хоругв вояків із вогнепальною зброєю; люблінський староста Збігнев Фірлей, який привів під регімент князя Я.Вишневецького полк свого повіту²⁶; син старости теребовльського Миколай Фірлей, котрий мало не перший привів свою хоругву до пункту зосередження війська; і підкоморій люблінський Станіслав Фірлей, який своїм коштом виставив цілу хоругву (під командуванням «мужнього Олесницького»²⁷).

Далі подано опис шиккування польського війська в битві під Пилявцями²⁸. На лівому крилі – навпроти табору М.Кривоноса – став князь Я.Вишневецький (як бачимо, протистояння між цими «культовими» вождями після битви при Росолівцях продовжилося). До князя «лучаться» підрозділи київського воеводи Я.Тишкевича, далі – люблінський полк, а до них приєднує «свій люд» староста брацлавський Самуель Калиновський. Далі князь Самійло-Кароль Корецький, племінник славного борця з турками Самійла Корецького. За ним коронний хорунжий Александр Конецьпольський, один із трьох офіційних регіментарів шляхетського війська. Потім полк волинський, у самому центрі, під командуванням найвищого з трьох очільників – князя В.-Д.Заславського. При ньому ж полки сandomirський (він же був і сandomirським воеводою) та краківський. Далі – підрозділ С.Осинського, за ним – старости лянцкоронського Міхала

²² Корицький був ближче до правого крила.

²³ Йдеться про перший бій у неділю 26 липня 1648 р.

²⁴ За згадкою Б.Маскевича (Машкевича), у бою під Росолівцями втрати козаків становили до 2 тис. полеглих за перший бій 26 липня і до 1,5 тис. – за другий бій 28 липня. Але для війська від 18 до 50 тис. це явно не розгром.

²⁵ Оповідач не називає на ім'я Збігнева Фірлея, але саме він був «старостою люблінським» про якого йдеться в тексті, і сам таки автор «Катафалка» вмістив на початку твору окремий параграф про нього, де згадував і про його участь у Пилявецькій битві (цю інформацію повторено й у третій частині твору при оповіді про рідних А.Фірлея).

²⁶ Дві хоругви цього полку – гусарську й козацьку (по 100 коней кожна) – З.Фірлей спорядив власним коштом.

²⁷ Олесницькі – родичі Фірлеїв.

²⁸ До речі, дані цього опису цілком спростовують свіжі карти-схеми битви під Пилявцями, складені А.Галушкою, які потрапили вже і до «Енциклопедії історії України» (див.: Енциклопедія історії України. – Т.8. – К., 2011. – С.206–207).

Зебжидовського. І вже на правому крилі стоять полки мазовецькі й великопольські, якими поряdkував третій регіментар – Миколай Осторог.

Бій розпочав Я.Тишкевич, котрий, долучивши до своїх сил підрозділи сторожі, що її тримали люди з волинського полку, повів їх в атаку на «коло, виставлене неприятелем» (ідеться про зіткнення 21 вересня 1648 р. за переправу на р. Іква). Польські жовніри зображуються малою жменькою, що б'ється з «многостію», яка їх обступає, ще й «у бік видно татар у засаді».

Далі увага оповідача переходить на корпус М.Кривоноса, який захищав долбре укріплену позицію («Кривоніс у ровах із військом та з арматою стоїть»), причому в тилу створив ще одне укріплення з резервом («покопав і рови в тилу, і полк засадив, на зраду готовий»). Автор «Катафалка» вважає це спеціальним задумом-«фортелем» М.Кривоноса, який уже, мовляв, побоювався нового зіткнення у чистому полі (після невдачі під Росолівцями).

Ватаку (йдеться вже явно про середу 23 вересня 1648 р.) на стрій М.Кривоноса князь Я.Вишневецький виряджає з полку свого п'ять хоругв (в іншому місці мовиться про бій на «пилявецькому лузі»). Серед них був і підрозділ Миколая Фірлея, на якому зосереджує свою увагу й автор «Катафалка».

Хоругва просувалася з правого боку загону і мала прапор-корогву червоного кольору з білим хрестом і двома кінськими хвостами. На полотнищі зображувався великий мальтійський хрест (до відважних мальтійських рицарів оповідач прирівнював і підлеглих М.Фірлея). На тлі хреста було зображено богородицю з немовлям, у ногах у неї виблискував золотий місяць. Над хрестом, «де верх його листя крутить» (себто у виїмці?) «світили» такі «літери»-латинський напис: «Tandem bona causa Triumphat» («Добра справа в кінці кінців перемагає», або «Врешті-решт добро спричиняє перемогу»).

Потім перелічене «товариство цієї хоругви»: на правому крилі пильнують Пакошовський із Жешувським (Ряшівським), далі згадані Анквіц із Богуцьким, Домбровський, двоє Денбовських, Подільські, Радван, Мелешкевич і Фагель з Якимовським, із Виславським Грицькевич (за прізвищами жовніри цієї хоругви ідентифікуються переважно як представники шляхетських родин із Руського та Подільського воєводств, що, зрештою, природно). Вони «челядь змішану давнім звичаєм шикують» (себто не кожний підрозділ-почт «товариша»-шляхтича окремо?) і «мужність у них мужнім словом направляють». При прапорі-корогві стали Злобоцький, Машовський, Шумлянський і з Дзивловським Верховський. Саму корогву ніс, а отже був хорунжим, «мужній» Цеханський.

На лівому крилі йшли Зиржинський із Курдвановським, Дзегельський з Затинським, Лазинський із Гротковським, Малецький. Останній, здається, мав статус тілоохоронця ротмістра («приданий твоєму, ротмістре, сторожем здоров'я»). Із ними й інші, не названі поіменно, «рівні» з вищезгаданими – «заціні» та й усі навчені-досвідчені у військовій справі («Марсового діла»).

Завершує опис хоругви портрет ротмістра та «коня його». Очільник довкола свого підрозділу роз'їжджає («тісним перед ними колом поля крає»), блищить шаблею та демонструє веселість, чим збадьорює («додає серця») своїх підлеглих. Кінь під ним рудувато-буланий, турецьких кровей («Фракія прислала»), він жваво скаче, додаючи своєю прудкістю поваги і втіхи вершникові.

Далі згадуються сусіди Фірлеєвої хоругви. Із них докладніше згадано про дві. Перша з них – брацлавського стольника Яна Барановського, знаного клієнта князя Я.Вишневецького. Хоругву, на якій на жовтому полі «світить» золотий орел, несе тут «відважний» Войнилович (Габріель-Міхал Войнилович?). Я.Барановський представлений як досвідчений ветеран, який доглядає за діями молодих ротмістрів – отже, напевно, він здійснював загальне керівництво цілим з'єднанням (5 хоругв).

Другою згадана хоругва Аксака²⁹, шляхтича з Київщини, яка йде зліва від підрозділу Я.Барановського. Вона мала прапор-корогву чорного кольору з золотим орлом. Її командир – «молодий Аксак» – був «рівний літами і вродою» М.Фірлеєві.

Про належність двох останніх хоругв оповідач нічого не знає, але зауважує, що, мабуть, вони були не з гірших, якщо їх поставили в авангарді. За цими п'ятьма хоругвами рухалися й інші полки, кожний зі своїм полковником на чолі.

Далі згадані п'ять хоругв вступають у битву з численними татарами, які стали тоді на місці, де перед тим стояли козаки. Жовніри б'ються відважно, але невдовзі сталася й перша значна втрата – татарською стрілою через око підстрелили Аксака (здається, рана не була смертельною, адже обидва брати згадуються і в пізніших історичних актах). Утім відразу на місце командира заступив його брат і продовжив битву.

Далі більше. Під Я.Барановським падає підстрелений кінь. Його рятує вже також підстрелений Виславський, останній від ран скоро віддав Богові душу. Вальється кінь і під хорунжим Цеханським, у самого його також влучили стріли, але він зводиться на ноги і пішки несе корогву. Цим він підтримує мужність у товаришах. Ось йому невдовзі підвели нового коня.

Полякам підходить підкріплення. Його веде брацлавський підсудок Миколай-Казимир Коссаковський. Жовніри відганяють татар до козацьких порядків, але потрапляють під обстріл Кривоносого військо та спливають кров'ю. Дісталася й хоругві Фірлея. Самого ротмістра врятував його пластинчатий панцир (карацена), який витримав усі кульові влучення. Утім іншим жовнірам було важче – тоді загинули, зокрема, Подольський з Якимовським. А Верховський втратив коня і вже йому загрожувала смерть, коли товариші змогли порятувати. До порядків хоругви тоді якраз в'їхав «мурзак» на вороному коні, бажаючи поквитатись з її вояками. Але йому зніс голову з плечей Машовський, а Жешувський захопив татарського коня і підвів його Верховському. Далі йде похвала Жешувському, синові Миколая Жешувського, якого добре вивчив батько і став він рівним «римському рицарству».

Але полякам доводиться скрутно. Козаки і татари їх обступають звідусіль. Відтак їм на допомогу вирушили свіжі полки. Миколай Длотовський (Длотовський)³⁰ повів у бій залишки полку Я.Вишневецького, за ним ішов під-

²⁹ Під командуванням Я.Вишневецького воювали брати Ян і Габріель, сини остерського старости Стефана Аксака від першого шлюбу. Із ними ж служив і їхній дядько Михайло Аксак. До речі, молодий Г.Аксак і в битві під Росолівцями 26–28 липня 1648 р. випросився зі своїми 300 вершниками першим розпочати бій (командував він тоді, напевно, тому, що старший брат Ян був на сеймі у Варшаві як посол від Київського воеводства). Під Пилявцями, отже, вів хоругву, напевно, Ян, а Габріель замінив його після поранення в бою.

³⁰ Длотовський Миколай був поручником у війську Я.Вишневецького ще за козацької війни 1638 р.

розділ коронного хорунжого Александра Конецьпольського, далі староста брацлавський Самуель Калиновський разом із хоругвами Люблінського повіту, хоругви Руського воеводства з Галицької землі під зверхністю подільського воеводи Станіслава Потоцького.

Особисту участь у бою взяли Цетнер³¹, Ковальський³², Куропатва³³ і Потоцькі³⁴. Причому, Александр Цетнер став найближче до виснаженої хоругви свого родича М.Фірлея і підтримав її. Зокрема, порятував самого ротмістра, який в'їхав далеко в татарські порядки і вже було опинився відрізнаним від своїх жовнірів.

Татари й козаки також кинули в бій резерви і внесли сум'яття в польські порядки. За автором «Катафалка», кількісна перевага козаків та їх татарських союзників ламала мужність поляків і призводила до великих втрат в їхніх лавах. Ось і Длотовський, який сміливо бився з татарами, знайшов у цьому бою свою смерть, коли кінь його зрадливо закульгав (спіткнувся?). Гине і Миколай Куропатва, який стояв на чолі власної хоругви.

Вічну славу приносить смерть і Александрові Подольському, поручникові хоругви львівського стольника Станіслава Ковальського. Сльози дружини й маленьких дітей не втримали його вдома, усе це переважила любов до Вітчизни. Оточений ворогом поручник мужньо поліг як герой. Гинуть інші жовніри, чий стрій змішався з татарами.

У небезпеці тоді ж опинився і головний герой оповіді – ротмістр Миколай Фірлей. Він увірвався далеко в татарські порядки, збив із коня татарина-бунчужного й захопив бунчук. Але на нього насів неприятель, б'ючи дротиками, шаблями, рогатинами. І хоч панцир-карацена витримав усе це, а прудкий коник виніс вершника з небезпек, але у крові вже ротмістр, уповільнюється поранений кінь і вже «ледве під ним (себто ротмістром – Д.В.) жие». Побачивши це, кинулися рятувати командира товариші – Дзегельський і Затинський. Прорубавши шлях, вони виводять з оточення ворогів ротмістра, але самі при цьому зазнають важких ран і кількома «прудкими» годинами пізніше віддають Богові душі.

Тим часом ротмістр пересідає на свіжого коня, а його хорунжий втрачає вже третього коника. Прапор-корогву «в мужні руки» підхопив Дзивловський, вигукнувши: «Гей, мужні жовніри, не видаймо ротмістра; нехай нам дільність його прикладом буде до чину рицарського!». І як блискавка («перуном швидкоплинним») ускочив до найбільшого ворожого полку. За ним полетіло і товариство, перед яким, за словами оповідача, падало «бридке поганство», немовби «стятє сокирою». Узятих на шаблі татар загнали аж у «самі табори» і з хоругвою вже ламати почали «заложоні затвори» (табірну браму?).

Але їх обстрілюють звідусіль, а інші підрозділи не квапляться йти під такий вогонь. У Дзивловського влучила татарська стріла. Жовніри відступають, а численні козаки «п'яного Кривоноса», зібравши сили, з криком кидаються на

³¹ Цетнер Александр – подільський хорунжий, ротмістр козацької хоругви (100 коней) із Руського воеводства.

³² Ковальський Станіслав – львівський (холмський?) стольник, ротмістр козацької хоругви (100 коней) із Руського воеводства.

³³ Куропатва Миколай – ротмістр козацької хоругви (100 коней) із Руського воеводства.

³⁴ Напевно, Станіслав Потоцький (Ревера) – подільський воевода, який мав власну гусарську хоругву (100 коней) із Руського воеводства, та Анджей Потоцький – галицький староста, ротмістр козацької хоругви (100 коней) із Руського воеводства.

польські порядки. Рятують зморожену польську кінноту «солдати» (отже піхота?), які були останнім резервом, що вступив у бій. Вони жваво обстрілюють неприя-теля та стримують його контратаку («зганяють свавільне хлопство з поля»). Тоді розсіяна кіннота потроху збирається в нові лави, після перепочинку готуючись продовжити битву.

Щодо того, наскільки «спрацьовані» були поляки, може свідчити згадка в іншому місці твору, що М.Фірлей у Пилявецькій битві отримав стрілу в руку і сім куль у груди, не враховуючи стріл і «знаків» рубаних ударів, від яких його хоч і порятував панцир, але здоров'я це йому не дало. А хоругва цього шляхетного молодика тоді сім разів ходила в атаку. Є також опис коня, який виніс ротмістра з бою – у нього на лобі між вухами світив рубець від татарської шаблі, на шиї були сліди від трьох рогатин, а по всьому залитому кров'ю тілу – тринадцять ран від стріл. Отже, можемо зауважити, що боездатність ударних польських під-розділів під кінець дня опинилася під великим питанням.

Значно коротше автор «Катафалка» оповідає про друге місце бою в той день. Тут за переправу змагалися головні вожді – з польського боку князь В.-Д. Заславський, із козацького – Б.Хмельницький. Причому на виблискуючі золотом сandomirські й познанські полки тут раз по раз наступають саме ко-заки, польське рицарство лише «мужньо» відбивається. Усе нові й нові резер-ви вводить у битву Б.Хмельницький, а полякам через переправу неймовірно складно підвести підкріплення. Відтак «у тому нерівному бою» жовніри зазна-ють значних втрат. Ось загинув «мужній ротмістр» Карковський (великополя-нин Александр Карховський), а поля вкриваються тілами забитих.

Далі автор «Катафалка» згадує деяких польських героїв цього бою. Зокрема, Кшиштофа-Балдуїна Оссолінського, старосту стобницького і сина брата вели-кого канцлера коронного Єжи Оссолінського. Він підтримав тут гідність свого шляхетного дому та мужньо шаблею довів, що є справжнім сином коронним (тут слід зауважити, що його дядькові-канцлеру закидали причетність до інспірації повстання Б.Хмельницького, відтак демонстрація волі Оссолінських до бою з козаками була для цього маґнатського роду «політично корисною»).

Мужньо поведився на бойовищі і сandomirський каштелян Станіслав Вітовський. Як полковник він організував підкріплення для жовнірів, які вже не витримували козацького напору. Але і його швидко «звідусіль обступили» ко-заки. І Ст.Вітовський – «уже збитий, уже й з коня ледь не звалений» – безстраш-но «додавав серця» своїм воякам.

Останнім серед польських героїв цього зіткнення названо великого литов-ського обозного й командира королівської гвардії Самуеля Осинського. Він зі своїми вояками у цьому «нерівному бою» порятував «справді вже страчених» оборонців, яких звідусіль обступив неприятель.

Далі, за оповідачем, битву перервала ніч. Підсумовує її автор спеціаль-но виділеним двовіршем-мораллю: «Погано у війську мати багато керівників, адже шкодять гетьманам різні поради, коли більше, ніж треба вони доводять». Це традиційний для шляхетської реакції на пилявецький погром натяк, що три реґіментаря та й інші гонористі маґнати не змогли забезпечити ефективне ке-рівництво урядовим військом.

Завершує пилявецьку тему в «Катафалку» ритуальний «Лямент побитим під Пилявцями» (звичайний елемент для творів такого жанру), в якому автор «плаче» за тим, що загиблих жовніврів навіть поховати не змогли:

«Третій [вірш] під Пилявцями ляментував забитих,
 Котрих кості світять у могилах не критих.
 Лягли гідні рицарі, справжні сини,
 Вітчизну люблячі, а ваші голови
 Розсипав по полях неприятель жорстокий,
 Образ своєї злості він залишив смутний!
 По хащах порозносив звір дикий ті тіла,
 В яких цнота із дільністю своє мешкання мала!
 Плачливі ореади³⁵, тамтешніх гір господині,
 Оплачте мужів побитих, нехай слава не гине
 Відважного рицарства. У рицарській дільності
 Котрі загиблі, розсіянні мають там свої кістки.
 Колону ставте мармурову, на ній зображені
 Такі слова, на вічну пам'ять нехай будуть віддані:
[Надгробок побитим під Пилявцями]
 Тут шлях неприятелю хотіли ми своїми
 Тілами завалити і тут нашими кістками
 Світить поле. За твої кривди, Боже,
 Лягли ми на цьому плацу, нехай же нам допоможе
 Ласка твоя милостива, нехай не скінчиться
 Хвала твоя на віки; рятуй, могутній Господь.
 А ти, перехожий, не плач, що ми загинули,
 Бо ми у вічній пам'яті вічною славою заслинули.
 А плач за урядом, який нас тут залишив,
 І шкоди неоплатної Вітчизні причинив».

Тут слід додати, що в перелік тих вельмож, які загинули на час написання «Катафалка» на війні з козаками, автор ще на початку твору включив Стефана Потоцького (жертва Жовтоводської битви); полеглих під Пилявцями вже згаданих М.Куропатву і А.Карховського; померлих під час тієї «нешасної війни» старосту скальського Збігнева Лянцкоронського (про якого згадує, що він із п'ятьма тільки хоругвами поклав у бою до десятка тисяч «свавільників»³⁶); Генріка Потоцького (родича й однолітка М.Фірлея), також (як і згаданий Стефан) сина великого коронного гетьмана М.Потоцького; Прокопа Потоцького (сина подільського воеводи), двох Куропатв (напевно, уже згаданий Миколай, а другий – Александр Куропатва), Самуеля Осинського (великого литовського обозного й командира королівської гвардії), Самуеля Лаща (заного войовника й авантюриста), Ніщинського (Яна-Стефана Ніщицького, хорунжого Белзького воеводства?), Богдана Огінського (надвірного хорунжого Великого князівства Литовського), власне М.Фірлея, далі старосту люблінського Збігнева Фірлея (славного героємством у битві під Пилявцями), князя Януша-Ісидора

³⁵ Ореади – гірські німфи.

³⁶ Це епізод із початку кампанії 1649 . (прорив корпусу Станіслава Лянцкоронського, батька Збігнева, із Кам'янця-Подільського під Збараж), про який ідеться далі, уже у третій частині твору, присвяченій А.Фірлею.

Заславського (брата В.-Д.Заславського-Острозького). У дорозі в Ярославі, коли повертався після краківського (коронаційного) сейму 1649 р., помер ротмістр кварцяних військ і колишній козацький полковник Станіслав Олдаковський. Вельми високої думки автор «Катафалка» був і про померлого київського воеводу Януша Тишкевича, якого, разом із Я.Вишневецьким, уважав героєм перемоги під Росолівцями. Він також помер, повертаючись із коронаційного сейму 1649 р., але вже в Ужендові (біля Любліна). Завершує цей список свіжих небіжчиків Анджей Конецьпольський, писар польний коронний, який помер у Варшаві, приїхавши розбиратися з реєстрами та військовими рахунками. Смерть усіх цих сановників автор «Катафалка» вважав великою втратою для Вітчизни у час, коли «свавільність так гордо вибуяло».

Наступний епізод Козацької революції – кінець кампанії 1648 р. (похід козаків під Львів і Замостя) та практично цілий 1649 р. (зосереджений на військах А.Фірлея, що їх, зрештою, козаки з татарами облягли у Збаражі, але не описує Зборівську битву) – автор «Катафалка» подав у третій частині свого твору («Pamiętka wieczney Slawy Iaśnie Wielmożnego Iego Mości P. Andrzeia z Dambrowice Firleia Woiewody Sendomirskiego, Woysk Koronnych Hetmana»), присвяченій Анджеею Фірлею, воеводі сandomirському і гетьману війська коронного саме у цій кампанії. Написана ця частина вже після «Катафалка» М.Фірлею (про це є згадка в тексті).

Через обмеженість обсягу статті представимо тут аналіз лише частини тексту, що стосується початку Козацької революції й особливо завершального етапу кампанії 1648 р. – походу Б.Хмельницького із татарськими союзниками на Львів і Замостя. До цього сюжету оповідач доходить після розлогого опису походження, життя і попередньої діяльності А.Фірлея.

Умістивши на берегах сторінки гасло «Хмельницького бунти і війна», він коротенько переповідає основну канву подій 1648 р. Отже, «з малої іскри вогонь такий спалахнув, що заледве не всю враз Корону огорнув». Винуватцем цього автор оголошує Б.Хмельницького та вважає, що смерть короля Владислава посприяла розростанню повстання. Погром (як завжди, у нещастях поляків винна кількісна перевага неприятеля) коронних гетьманів з «українним військом» став першою ластівкою дальших поразок. Цікаво, що самого Б.Хмельницького оповідач порівнює тут зі Спартаком – «гультьєм», який був «Риму тяжкий».

У новий похід Б.Хмельницький, за автором «Пам'ятки», підняв 300 тис. війська плюс 150 тис. татар із кримським ханом на чолі. Поляки ж, не зібравши всі сили, під Пилявцями дали можливість неприятелю займатися його «фортелями», що й послужило причиною поразки. Отже, по тому повстанець далі лютує, як уже «перед цим Нестервар, Вінницю з Полонним і з Баром, і прилеглу всю околицю України кривавими залляв потопами, а міста в ній забитими завалив трупами».

Відкуп Львова та нездатність поляків до оборони, на думку оповідача, надали Б.Хмельницькому завзяття рушити аж під Замостя. Вибір цього міста за мету походу обумовився тим, що вождь повстанців «чув», що тут засіли керівники («гетьмани») польської армії та численні вельможі. Упевненість Б.Хмельницького

живилася й постійним «незлічним» потоком нових повстанців. Вони ж бо «залиті кров'ю панів своїх і зрадників давніших запалені прикладом» охоче прибували до його таборів. Свою ставку козацький вождь зробив у Лабунках³⁷ («Лабунки, криницька маєтність») під Замостям. Його військо, показуючи свою міць, усіма силами шарпали обложених. Завершується опис подій 1648 р. рішеннями сейму, де обрано нового короля. А.Фірлея тоді затвердили гетьманом коронних військ (із ним регіментарствувати мав також Я.Вишневецький).

Щодо Б.Хмельницького зауважено, що він продовжував «перебувати у зраді» та зневажав королівську ласку новообраного монарха (який направив до вождя повстанців представницьке посольство). Козацький гетьман, підбурений посьлами, які прибували до нього з інших країн, волів визнати над собою зверхність кримського хана і платити йому «християнськими душами», аби лише той допомагав йому у війні з поляками. Така позиція пояснюється нерозумністю і затятістю Б.Хмельницького (нічого «у п'яному часі розуміти не хотів» і не реагував на закиди, що повстання шкодить цілому християнському світу та діє на користь бусурманам).

Отже, на думку автора «Катафалка», козацький гетьман виявляв зневагу до урядового посольства та до самого короля. Дивлячись на те, що в Україні мало було польських військ, він шукав можливості продовжити війну. Далі вже оповідь іде про «повторну ребелію», кампанію 1649 р., яка виходить за межі цієї статті.

Маємо підстави наголосити на масштабності значення «Катафалка рицерського» для історичного представлення початку Козацької революції середини XVII ст. Ця віршована пам'ятка нічим не поступається добре відомим і типологічно близьким їй творам С.Твардовського та Я.Білобоцького. Виклад сюжету «дореволюційної» історії козацтва в «Катафалку» взагалі є своєрідною вершиною річпосполитського «дискурсу про козаків», яка ще має бути належно оцінена істориками української історіографії. На відміну від С.Твардовського з його концепцією громадянської війни («війни домової»), автор «Катафалка» змальовував козацький виступ як війну між народами (козаками-українцями й поляками). Чимало фактів, наведених у цьому творі при описі кампанії 1648 р., унікальні й досі не вводилися до наукового обігу (колеритний образ Маличенка – «українського Сусаніна» з-під Корсуня, детальний опис битви М.Кривоноса з Я.Вишневецьким під Старокостянтиновим 26–28 липня 1648 р.). Особливо багато нової інформації представляє сюжет про Пилявецьку битву – одну з найславніших перемог козацької зброї (представлено як загальні зауваження про хід боїв, так і колоритну картину змагань вояків хоругви М.Фірлея).

³⁷ Нині с. Лабунки Перші (Łabuńki Pierwsze), розташоване в кількох кілометрах від Замостя.

The paper is devoted to little-known anonymous work "Katafalk Rycerski" (1650), which contains the story of the beginning of the Cossack revolution mid seventeenth century. Analyzed represent narrator history of the Cossack-Polish conflict (which served as inter-ethnic) and chronicle the events of the military campaign in 1648 (which still contains many unknown facts).

